

Julkaistu oikeudenhaltijoiden luvalla. Ei saa kopioida, levittää tai saattaa muuten yleisön saataviin ilman eri lupaa. Ei saa tallentaa pysyvästi omalle tietokoneelle. Opiskelua, opettamista ja tutkimusta varten saa tulostaa omaan käyttöön muutamia kappaleita.

<http://www.opiskelijakirjasto.lib.helsinki.fi/eres>
2001

Laine, Esko M.

Viljo Mömmö ja Jumalan valtakunta
Mikrohistoriallinen näkökulma teologiaan
ja kirkkoon 1910-luvun Suomessa

Teologinen aikakauskirja. - Helsinki : Teologinen julkaisu-
seura. ISSN 0040-3555. 104 (1999) : 1, s. 50-62.

Viljo Mömmö ja Jumalan valtakunta

Mikrohistoriallinen näkökulma teologiaan ja kirkkoon 1910-luvun Suomessa

ESKO M. LAINE

RADIKAALINMAINEESSA: VALLITSEVA MÖMMÖ-TULKINTA TUTKIMUKSEN LÄHTÖKOHTANA

Keväällä 1916 Lappeenrannan vt. kappalainen, sittemmin Tohmajärven vt. kirkkoherra ja Lappeenrannan yhteiskoulun vt. opettaja Viljo Mömmö julkaisi pamfletin *Uskonnollisia ajankysymyksiä ja vielä samana vuonna sen laajennetun version Murrosaikoja*. Niissä hän hyökkäsi kiivaasti taantumukselliseksi syyttämäänsä kirkkoa vastaan. Nämä kaksi kirjasta tekivät hänestä yhden vuosisadan alun kirkkokriittikin perikuvista Suomessa. Niiden ansiosta Mömmö ei kuulu kirkkohistorian unohtamiin vaikuttajiin, eikä häntä koskevaa tutkimusta voi motivoida ainakaan tapahtuneen unohtamisen korjaamisella. Jos otetaan huomioon hänen vaatimaton urakehityksensä, varsin tavanomaiset opintonsa ja hänen elämänkaarensa katkeaminen parhaan miehuuden kynnyksellä, häntä käsittelevät muutamat suppeat kirjoitukset vaikuttavat suorastaan ylenmääräisiltä huomionosoituksilta. Eriyisesti makrohistorian näkökulmasta voidaankin perustellusti kysyä, onko Mömmön elämä ja toiminta kirkkohistorian kannalta enää muuta kuin kuriositeetti, jolla on enintään sukututkimuksellista merkitystä.

"Tapaus Mömmö" oli näkyvä osa Suomen evankelis-luterilaisen kirkon julkista elämää keväällä 1916. Lyhyillä virkamääräyksillä Savonlinnan hiippakunnassa palvelleesta vasta 27-vuotiaasta nuorukaisesta tuli silmätikku sen jälkeen, kun Kotimaa helmikuun 15. päivänä oli järkyttänyt lukijoitaan julkaisemalla kolmen palstan laajuinen murskaavan hyökkäyksen *Pappi kirkkoansa herjaamassa, jossa se rusikoi Mömmön Uskonnollisia ajankysymyksiä*. Jo ennen kuin teologian tohtori Antti J. Pietilä sai samana vuonna valmiiksi kiistakirjoituksensa, jonka tarkoituksena oli antaa kuolinisku Mömmön kritiikille, tämän pamflettista oli ehditty ottaa jo kuudes painos. Tämä tarkoitti lähes 27.000 kappaletta! Luku on huomattava, kun sitä verrataan vuosisadan alun painosmääriin. Esimerkiksi Otavalla kaunokirjallisuuden painokset vaihtelivat tuohon aikaan yleensä 1200-3100 kappaleen

välillä. Halpojen, kansanomaisten sarjojen painokset saattoivat kuitenkin yltää jopa 5.000 kappaleeseen. Mömmön pamfletin painoslukuihin ylsivät vain "painosten kuningattaren" Hilja Haahden teokset. Lisäksi on huomattava, että molemmat edellä mainitut kirjaset käännettiin myös ruotsiksi.¹ Hetken aikaa näytti siltä, että ainakin kirkollisten piirien tyrmistyneet katseet kohdistuivat lähes täydellisestä tuntemattomuudesta yllättäen esiin ponnahtaneeseen nuoreen pappiin.²

Maaliskuussa "Mömmön asiaa" käsiteltiin Kotimaan etusivulla ja siellä se säilyikin, kun prosessissa tapahtui uusia käännteitä, aina huhtikuun 18. päivään asti, jolloin Kotimaa kertoi tapahtumasarjan päätöksestä. Savonlinnan tuomiokapituli päätti 17.4. vastoin piispa Collianderin kantaa "armahtaa" Mömmön ja antaa hänelle kuuden kuukauden määräyksen kapitulin valvovan silmän alla Savonlinnan-Säämingin seurakunnassa.³ Tämän jälkeen lehti menetti mielenkiintonsa asiaa kohtaan ja kiivaana alkanut julkinen keskustelu tyrehtyi. Muutaman kuukauden aikana Mömmö leimautui kirkollisissa piireissä radikaaliksi "oman pesän likaajaksi", eikä hänen elämänsä tämän jälkeen koskaan palannut entisiin uomiinsa.⁴

Vuoden 1916 jälkeen "tapaus Mömmö" painui unholaan vuosikymmeniksi. Edes kirkollisen kansanperinteen yleiskyselyssä ei haaviin tarttunut yhtään siihen viittaavaa kertomusta Lappeenrannasta tai Tohmajärveltä. Mömmö löydettiin uudestaan vasta 1960-luvulla vasemmistolaisuuden noustessa.⁵ Mauri Larkion vuonna 1972 julkaisema artikkeli *Viljo Mömmö—1910-luvun radikaalipappi* palautti aiheen ainakin tutkijoiden tietoisuuteen - ja samalla sinetöi tutkimuksen arvovallalla Mömmöön vuosisadan alussa liitetyn epiteetin *radikaali*. Larkio rinnasti Mömmön esittämän kritiikin sosialistien kirkko- ja uskontokritiikkiin. Mömmön "mahdollisena esikuvana" Larkio piti erityisesti Matti Kurikkaa, joka hänen mukaansa oli sosialisti siinä merkityksessä, että tahtoi "taistella työväenliikkeen riveissä", mutta Mömmön tavoin torjui jyrkän materialismin. Larkio ei suo-

ranaisesti väitti Mömmön olleen sosialisti, mutta kyläkin tämän ajatusten "pitäytyneen sosialismin ja radikalismiin". Näin hän tuli legitimoineeksi Pietilänjo 1916 esittämän väitteen, jonka mukaan Mömmön myötätunto oli sosialistien, "syvimpien ajattelijoiden" ja "kaikenlaisten kulttuuri- ja vapausmiesten puolella".⁶

Larkion piirtämä kuva Mömmöstä ja tämän synnyttämästä kohusta on sittemmin vakiintunut, eivätkä Mömmöstä hänen jälkeensä kirjoittaneet ole juurikaan puuttuneet tämän tulkinnan oletuksiin. Mikko Ketola täydensi pro gradu-tutkielmassaan (1990) ansiokkaasti Larkion luomaa kokonaiskuvaa monissa yksityiskohdissa muun muassa osoittamalla, että Mömmön "ura" Vapaassa Ajatuksessa alkoi jo 1915, mutta puuttui Larkion väittämiin vain varovasti. Ketolan mukaan Mömmöä voi luonnehtia "uskonnollisesti liberaaliksi idealistiksi", joka naiivisti uskoi, että tarkoitus pyhittäisi keinot. Myös Markku Kilpiö tarkasteli Mömmöä Larkion silmälasein.⁷

Merkilläpantavaa Larkion Mömmö-tutkimuksessa on, ettei hän juurikaan käsittele Mömmön uskonnollista tai sosiaalista kehitystä ennen vuotta 1916. Tämä johtuu mahdollisesti siitä, että Larkion esiymmärrystä näyttää leimanneen voimakkaasti edellä mainittu käsitys Mömmön ajatusten ja sosialistisen kirkkokritiikin läheisestä sukulaisuudesta. Kyseisessä artikkelissa Larkio pyrki ainoastaan osoittamaan havaitsemansa aatehistoriallisen vastaavuuden ja sen mahdolliset juuret.⁸

Koska Mömmön kehitys ennen vuotta 1916 on toistaiseksi jäänyt vaille perusteellista tutkimusta, ei ole lainkaan varmaa, että Mömmön ajattelu olisi ilman muuta palautettavissa Larkion mainitsemiin lähteisiin. Koska Larkio ei osoita kiistattomasti geneettistä yhteyttä sosialistisen tai materialistisen kirkkoja uskontokriittisen ja Mömmön ajattelun välillä, on tämän kehitystä tarkasteltaessa pyrittävä käyttämään "Ockhamin partaveistä" eli karsimaan ne selittävät periaatteet, jotka eivät Mömmön uskonnollisen kehityksen kannalta ole ehdottoman välttämättömiä - siis geneettisesti osoitettavissa. Tämä tarkoittaa sitä, että ensiksi on analysoitava ongelmattomat asyayhteydet kronologisessa järjetyksessä ja vasta tämän jälkeen tarkasteltava Mömmön ajatusten mahdollisia paraleeleja. Tehtävänä on siis selvittää, mistä Mömmön radikalismissa oli kyse ja millaisista lähteistä se kumpusi. Pyrin kysymään, mitä Mömmö tarkoitti sanoa ja miksi. Vasta tämän jälkeen voi kysyä, millaiseen kontekstiin Mömmöjä hänen aiheuttamansa reaktiot tulisi asettaa.

PIIRTEITÄ VILJO MÖMMÖN MAAILMANKATSOMUKSELISESTA KEHITYKSESTÄ VUOTEEN 1907

"Ette te vielä ole todellisia Jumalan perintö-poikia ja tyttäriä. Te olette ainoasti holhoojien ja isännöitsijäin alaiset..."⁹

Viljo Johannes Mömmö syntyi Sotkamon kappalaisen August ja tämän vaimon Hildur Sofia Mömmön poikana 27. kesäkuuta 1888. Äiti oli Leppäviran kappalaisen Johan Beyrathin tytär. Perheeseen kuului tuolloin jo ainakin kaksi lasta, vuonna 1885 syntynyt tytär Suoma Sofia ja vuotta nuorempi poika Lauri. Vuoden 1914 piispantarkastuksessa Mömmö mainitsi lisäksi tyttärensä Saimin opiskelevan opettajasemi-

- 1 Tiedot *Uskonnollisten ajankysymysten* painosmääristä perustuvat *Pietilän* (1916, 8) keräämiin tietoihin; *Koskimies* 1946, 249, 313-314, 321, 324, 328.
- 2 *UA* 1916 passim; *Kmaa* 15. 2.1916; *Kilpiö* 1996, 4.
- 3 *MMA VTA ST Ca*: 20, 219-220, 269-270, 343-343v, 357. Tklinpk:t 16. 3 § 61, 31. 3 § 42 ja 17.4. 1916 § 34. Collianderin kirjeistä prof. Hermanssonille ja Mömmölle käy ilmi, että hän pyrki ratkaisemaan ongelman samanaikaisesti sekä sielunhoidon että juridiikan keinoin. VA OIC *Collianderin Jäljennös-Kirjat* 1916 mk. 4735-4738.
- 4 *Kmaa* 15. 2; 17. 3; 21. 3; 18.4.1916; *Kilpiö* 1996, 4. Tiedot painosmääristä perustuvat *Pietilän* (1916, 8) keräämiin tietoihin.
- 5 Mömmön tapauksen uudelleenarvioimisen aloitti tietävästi *Risto Lyytikäinen* Kotimaassa 10. 6.1969. Mahdollista kuitenkin on, että aihe oli 1967 kirkon ja työväenliikkeen kohtaamisesta väitelleen Larkionkin mielessä jo ennen tätä. Larkio ei kuitenkaan viittaa väitöskirjassaan Mömmöön.
- 6 *Pietilä* 1916, 79; *Larkio* 1972, 107-109 ja eri kohdin. Jopa Urho Kekkosen kerrataan viitanneen Mömmöön eräässä yksityisessä keskustelussa 1960-1970-lukujen taitteessa. Prof. Hannu Soikkosen tiedonanto.
- 7 *Ketola* 1990, 45-52; *Kilpiö* 1996, 4.
- 8 *Larkio* 1972 passim. Myöskään *Ketola* (1990) ei puutu tutkimustehtäväänsä vuoksi Mömmön mahdollisiin vaikutteisiin ennen vuotta 1916 ja *Lyytikäinenkin* (1969) tarkastelee vain *Uskonnollisia ajankysymyksiä* -teosta. Larkion "deduktiivinen" tutkimusote kuvastuu hänen lähdekritiikissään erityisesti *Larkio* 1972, 105 viite 14.
- 9 OMA OTA KT Eb: 12 Ib. August Mömmön saama piispantarkastuksessa 3. 6.1904, jolloin Viljo Mömmö ei ollut ehtinyt täyttää 16 vuotta.

naarissa. Lähteestä ei kuitenkaan selviä, oliko kyse edellä mainitusta tyttärestä.¹⁰

August Mömmö oli syntynyt tilallinen Antti Mömmön ja tämän puolison Maria Vainikaisen poikana Kuopiossa lokakuussa 1854. Hän oli näin ollen nuoremman poikansa syntyessä 33-vuotias. August Mömmö kuului sukunsa ensimmäisen sukupolven pappeihin. Suoritettuaan 1876 ylioppilastutkinnon hän aloitti teologian opintonsa ja suoritti teologiseen erotutkinnon 1880, jonka jälkeen hänet samana vuonna vihittiin papiksi. Mömmö sai nimityksen Sotkamon kappalaisen virkaan maaliskuussa 1888, mutta virallisesti hänet asetettiin siihen vasta Viljon syntymää seuranneena vuonna lokakuussa 1889. Hänet mainitaan tuomiokapitulin asiakirjoissa yleensä kappalaisena, vaikka hän hoiti ajoittain myös Sotkamon kirkkoherran virkaa ja lyhyitä jaksoja seurakunnan molempia papinvirkoja. Pastoraalitutkinnon, joka oikeutti anomaan vakinaisia virkoja, Mömmö suoritti vuonna 1900.¹¹

August Mömmöstä eri lähteistä välittyvä kuva on ristiriitainen. Sotkamolaiset kertojat kuvaavat hänet tavallisesti oppineeksi, (liian) pitkiä saarnoja pitäneeksi tai "filosofointiin taipuvaiseksi" papiksi. Mömmöä pidettiin kansanmiehenä, mutta kertomuksissa hän jäi kirkkoherra Schwartzbergiä etäisemmäksi.¹² Kun Mömmö vuonna 1905 anoi virkatodistusta hakeakseen virkaa Savonlinnan hiippakunnasta Ouluun 1900 siirtynyt Kuopion tuomiokapituli totesi hänet sekä ahkeruudeltaan että taidoiltaan kiitettäväksi ja käytökseltään "arvokkaaksi", eikä se nähnyt aiheelliseksi myöhemminkään muuttaa käsitystään.¹³

Mömmön ei kuitenkaan onnistunut saada virkaa etelästä lukuisista yrityksistään huolimatta, mikä myös Sotkamossa pantiin merkille.¹⁴ Vuosina 1905-1907 Kuopion tuomiokapituli käsitteli peräti kuutta Mömmön virkatodistusanomusta vakinaisen papinviran hakemiseksi toisista seurakunnista. Ennen vuotta 1888 hän oli ehtinyt palvella kahdeksan vuoden aikana kuudessa seurakunnassa lyhyillä virkamääräyksillä. Epäonnistumiset viranhauissa lisäsivät perheen tulevaisuuteen liittyvää epävarmuutta, mutta eivät lannistaneet August Mömmöä. Vielä 60-vuotiaana vuonna 1911 hän haki tuloksettomasti Sippolan kirkkoherran virkaa.¹⁵ Elämä turhauttavassa viranhakukierroissa jäti jälkensä myös lapsiin.¹⁶ Viljo Mömmön käsitys kirkosta ja kirkollisesta urasta muodostui näissä oloissa toisenlaiseksi kuin rintamaiden pappiloissa turvauksissa olosuhteissa kasvaneiden papinpoikien. Epävarmuutta tulevaisuudesta lisäsi myös se, että hän menetti 14-vuotiaana äitinsä vuonna 1902.¹⁷

Elämä ei Viljo Mömmön lapsuusvuosina ollut köyhyyden vaivaamassa Kainuussa erityisen hoidokasta, jos on uskomista piispantarkastuspöytäkirjojen ja Sotkamossa ennen vuosisadan vaihdetta syntyneiden haastattelujen antamaan kuvaan seurakunnan tilasta. Esimerkiksi 1898 kirkkoherra Schwartzbergin (myöhemmin Mustakallio) mukaan "siveellisyttä ja oikeudentuntoa polki yleinen epärehellisyys, tuhlaus, itarus sekä yleinen raakuus ja röyhkeä käytös". Kansaa tuntuivat lisäksi kiinnostavan enemmän ajalliset kuin hengelliset pyrkimykset ja elipä seurakunnan keskuudessa "jumalankieltäjäkin". Vielä synkempiä kuvia hän loihti vuoden 1904 piispantarkastuksen yhteydessä pitämässään saarnassa, jossa hän viritti lamentaation rikoksiin langenneista miehistä ja aikaisemmin "siveyden ja kunnian kruunaamista", sittemmin "langenneista naisista".¹⁸ Papiston pessimismistä huolimatta kirkonvastaisuus ei näytä kuitenkaan saaneen Sotkamossa jalansijaa. Esimerkiksi uskonnonvapauslain voimaantulon jälkeen vuosina 1923-1930 kirkosta erosi vain 53 henkilöä (0,5 % väestöstä). Luku on vähemmän kuin puolet Oulun läänin maaseurakuntien keskiarvosta. Myös Sotkamossa ennen vuosisadan vaihdetta syntyneet kuvaavat papiston ja seurakunnan välisiä suhteita yleisesti ottaen hyviksi.¹⁹

Vaikka piispantarkastuskertomukset kuvastavat luultavasti enemmän laatijoidensa toiveita ja pelkoja kuin tosiasiallista tilannetta, papin pojan elämään ne vaikuttivat. Kappalaisen perheessä Mömmö tuskin saattoi olla panemaisen merkille myöskään seurakunnassa hitaasti mutta vääjäämättömästi edenneen maallistumisen merkkejä, joihin papisto piispantarkastus toisensa jälkeen kiinnitti huomionsa. Mömmön vuonna 1916 ivaamat sosiaalisten ja moraalisten ongelmien lääkkeet, kehotus lukea Raamattua, kirkossa käymisen tehostaminen ja osanotto "hartausseuroihin" - "joita lakkaamatta teroitetaan" - kuuluivat Sotkamon papiston tärkeimpiin ja rakkaimpiin välineisiin taistelussa tapainturmellusta ja siveellistä perikatota vastaan.²⁰

Papiston erityisenä huolenaiheena Sotkamossa oli lukutaidon heikko tila. Tämän ongelman ratkaisemiseksi sekä kirkkoherra että kappalainen kävivät epätoivoista taistelua. Kysymys oli ensisijassa asenteista, sillä jo 1914 Sotkamossa oli 12 kansakoulua ja 13 opettajaa 396 oppilasta varten.²¹ Ristiriitä Viljo Mömmön 1916 *Uskonnollisissa ajankysymyksissä* ihannoiman eurooppalaisen kulttuurin ja piispantarkastuksissa paljastuvan sotkamolaisen arkitodellisuuden välillä olisi tuskin voinut olla syvempi.²²

Erityisesti on syytä panna merkille Mömmön suhtautuminen uskonnolliseen herätykseen. Sitä oli hänen mielestään "jokaisen kerran" seurannut uskonnon voimistuminen ja "kulttuurivihan leimahtaminen". On vaikea sanoa, tarkoittiko hän tällä suoraan Sotkamossa vallinnutta herännäisyyttä. Perusteellinen tutkimus herännäisyyden suhtautumisesta kansakouluun Kainuussa puuttuu toistaiseksi. Herännäisjohtajien suhtautuminen kansakouluihin oli kuitenkin erityisesti 1890-luvulla varsin varauksellista. Todennäköisesti Viljo Mömmö omaksui kielteisen käsityksensä herätysliikkeiden, erityisesti körttiläisyyden, turmiollisesta vaikutuksesta lukutaitoon ja seurakunnan ongelmiin kotoaan. Esimerkiksi marraskuussa 1905 piispan edessä nolatuksi tullut August Mömmö pani tarkasti yksilöiden kaikki tarkastuksessa havaitut epäkohdat "kristillisyyden tiedossa" ja seurakunnan elämässä herännäisyyden tiliin.²³ Lestadiolaisuus tuli Sotkamoon 1870-luvulla, mutta vielä vuosisadan vaihteessa sen ei onnistunut saada pitäjässä tukevaa jalansijaa. Pienen lestadiolaisjoukon varauksellisilla, mutta hitaasti myönteisimmiksi muuttuneilla asenteilla ei Mömmön lapsuusvuosina liene ollut juurikaan yhteiskunnallista merkitystä.²⁴

Kappalaisen lapset kuuluivat Sotkamossakin monessa suhteessa etuoikeutettuihin, mikä ilmeni erityisesti heidän lähettämisesään koulutielle. Viljo Mömmö aloitti kaksitoistavuotiaana syyskuussa 1900 oppikoulunsa Kuopion klassillisessa lyseossa. Voimassa olleen lain mukaan oppikoulu tuli aloittaa viimeistään 13-vuotiaana, mikä lienee vaikuttanut siihen, että hänet siirrettiin suoraan toiselle luokalle. Koulun valinnan ratkaisivat ilmeisesti sijainnin lisäksi se, että Kuopio oli August Mömmön syntymä- ja koulu kaupunki. Vuoden 1883 asetus korosti lisäksi klasisien lyseoiden luonnetta humanistisina, yliopistoon

10 OMA OTAKTEB 121 b. Luettelorippilapsista (Sotkamo)

[1904]; HYA KIA Ef: 106-108 Papin-Todistus Sotkamon seurakunnasta 31.5.1907; OMA OTA KT Eb: 121b. Piispantarkastuskertomukset 18.8.1909 ja 10-13.8.1914. Tiedossani ei ole, kuuluiko perheeseen muita lapsia. *Neovius* (1898, 69), *Godenhjelm* 1916 tai *Colliander* (1918, 392) eivät mainitse August Mömmön lapsia.

11 OMA OTA KT Eb: 121 a Piispantarkastuspöytäkirja l. 10-4.10.1889 (Sotkamo); OMA OTA KT Ca: 49, 79-80, 173. Tklin pk. 12.4.1900 ja 12.7.1900. August Mömmö toimi vt. kirkkoherrana Sotkamossa lyhyitä aikoja 1888-1889, 1892-1893 ja 1893-1896 sekä lisäksi hoiti yksinään kaikkia papinvirkoja samoina vuosina, *Neovius* 1898, 69; *Waris & Ruutu* 1947, 172; *Autio* 1996, 98 nro 1512. *Wilmi*

(1997, 547) ei noteeraa lainkaan Mömmön toimintaa Sotkamon kirkkoherrana.

- 12 KHL YK (Sotkamo) 2 NI: 2; 6 NI: 1-2; 8 NI: 1-2, 4; 12 N VI: 15; 13 NI: 1.
- 13 OMA OTA KT Ca: 52, 311. Tklin pk. 23. 8. 1905 § 49; OMA OTA KT Ca: 52, 389. Tklin pk. 2. 12. 1905 § 3; OMA OTA KT Ca: 56, 357. Tklinpk. 15.11. 1906 § 30; OMA OTA KT Ca: 57, 323. Tklin pk. 28.11. 1907 § 16.
- 14 KHL YK (Sotkamo) 8 NI 1-2. Vuonna 1898 syntyneen kertojan mukaan August Mömmö "halusi kovasti täältä pois. Vaikka sai ensimmäiset vaalitulat niin ei päässyt ja sitten vaikutti täällä".
- 15 OMA OTA KT Ca: 52, 311. Tklinpk. 23. 8. 1905 § 49; OMA OTA KT Ca: 56, 71. Tklin pk. 22.2.1906 § 9; OMA OTA KT Ca: 56,357. Tklin pk. 15.11.1906; OMA OTA KT Ca: 57, 21. Tklin pk. 19.1.1907 § 30; OMA OTA KT Ca: 57, 71. Tklin pk. 14.3.1907 § 12; OMA OTA KT Ca: 57, 323. Tklin pk. 28.11.1907 § 16; MMA VTA ST Ca: 18, 1015. Tklin pk. 19.11.1914 § 33. August Mömmön alustaminen kohtaloonsa näkyy vasta hänen kirjeistään piispa Koskimiehelle vuonna 1915, erityisesti HYK JRK Coll. 108.12. August Mömmö Koskimiehelle 18.3.1915. Keväällä 1917 hän kertoi sairastavansa verisuonien kalkkeutumista ja munuaistautia sekä kärsivänsä sydänviasta ja maksavaivasta, HYK JRK Coll. 108. 12. August Mömmö Koskimiehelle 5.3.1917.
- 16 Esim. 1915 Viljo Mömmö haki samana vuonna ensin Rääkkylän pitäjänapulaiseksi ja sittemmin Taipalsaaren kirkkoherraksi. MMA VTA ST Ca: 19, 121, 967. Tklin pk. 4.2.1915 § 48 ja § 16.
- 17 *Autio* 1996, 98 nro 1512.
- 18 OMA OTA KT Eb: 121a. Piisp.tark. pk. 6.-9.8.1898; OMA OTA KT Eb: 121b. Piisp.tark. pk. 31.5.-3.6.1904.
- 19 KHL YK (Sotkamo) 2 NI: 2, 4; 6 NI: 2, 4; 8 NI: 2; 13 NI: 1, 3; *Seppo* 1983, 20-203, 475-476.
- 20 OMA OTA KT Eb 121a ja 121b. Piispantarkastuksia on Sotkamosta säilynyt Mömmön lapsuudesta vuosilta 1889, 1894, 1898, ja 1904; *UA* 1916, 9-10.
- 21 OMA OTA KT Ca: 49, 201. (1900); Ca: 51, 26, 154, 361 (1901); Ca: 52, 172 (1902); *Talonen* 1988, 154; *Wilmi* 1997, 556. *Kilven* (1987, 304-305) mukaan myös Turun hiippakunnassa kiertokoulu menestyivät paremmin hiippakunnan eteläosissa.
- 22 *UA* 1916, 55.
- 23 HYK JRK Coll. 108. 12. August Mömmö Koskimiehelle 24.11. 1905; *Raninen* 1994, 20-27. Sotkamon herännäisyydestä *Wilmi* (1997, 537-538). Toisessa yhteydessä (*UA* 1916, 39) Mömmö tarkoittaa "herätyksellä" pietismia, metodismia ja vapaakirkollisuutta. August Mömmön kirjeistä Koskimiehelle henkiä ylipäättään hänen jännitteinen suhteensa Sotkamon herännäisyyteen.
- 24 *Talonen* 1988, 155; *Lohi* 1997, 536-538. Lestadiolaisuuden vähäinen merkitys Sotkamossa vuosisadan vaihteessa näkyy myös haastatteluaineistossa, KHL YK (Sotkamo) 6 N XVIII: 1; 16 N XVIII: 1.

valmistavina opinahjoina. Viljo Mömmö oli hyvä, mutta ei erinomainen oppilas. Päästötodistuksessa kesäkuussa 1907 komeili arvosana yhdeksän uskonopin ja kirkkohistorian lisäksi suomen kielestä, ainekirjoituksesta, latinasta, maantieteestä ja historiasta. Heikoimmin hän menestyi saksassa ja eläinopissa. Kasviopista saatu arvosana (6) alensi keskiarvoa, joka oli päästötodistuksessa tasan kahdeksan.²⁵

Päästötodistus oppikoulusta ja 13. 6. 1907 suoritettu ylioppilastutkinto kohottivat Mömmön sotkamolaisen viiteryhmänsä yläpuolelle, minkä myös kirkkoherra Schwartzberg piispanarkastuksessa loppukesällä 1909 ylpeänä lausui. Vaikka hänen laumansa lukeminen takelteli, seurakunnasta oli peräti kolme nuorta vastikään aloittanut opintonsa keisarillisessa Aleksanterin yliopistossa. Tähän harvaan joukkoon kuuluivat Viljo ja Lauri Mömmö.²⁶

HJELTIN JA GUMMERUKSEN OPISSA 1907—1910

Viljo Mömmö kirjoittautui yliopistoon syyskuun 18. päivänä 1907. Teologisen tiedekunnan arkistossa säilytettävän nimikirjan mukaan hän viipyi Helsingissä kaikkiaan viisi lukukautta. Mömmö suoriutui opinnoistaan mallikkaasti. Nimikirjassa hänen suorituksiaan luonnehditaan "kiitettävän ahkeriksi", "kiitettävän varmoiksi" ja "erityisen ahkeriksi".²⁷

Mömmön uskonnollisen kehityksen kannalta merkittävimmiksi muodostuivat hänen keväällä 1909 kuuntelemansa Vanhan testamentin eksegetiikan professori Arthur Hjeltin ja kirkkohistorian professori Jaakko Gummeruksen luennot saman vuoden syksyllä. Ensin mainittu muokkasi Mömmön raamattunäkemyistä ja jälkimmäinen avasi hänelle näkymän kulttuuriprotestantismiin, erityisesti Adolf von Harnackin ajatuksiin.²⁸

Savonlinnan tuomiokapitulिन asessori Matti Tarkkanen julkaisi vuonna 1909 biblistisen kirjansen *Uudenaikeisen Raamattukritiikin Tulokset*, jossa hän hyökkäsi sumeilematta erityisesti Julius Wellhausenin koulukuntaa vastaan. Tarkkanen pyrki osoittamaan, että uusi raamattutiede lähde- ja kirjallisuuskriittisine metodeineen nousi epäuskosta ja merkitsi Raamatun kyseenalaistamista. Väittälyä kristinuskon ja Raamatun alkuperästä käytiin samanaikaisesti kiivaana lisäksi Teologisen lauantaiseuran keskuudessa. Raamattukeskustelun laineet löivät myös jumaluusopilliseen ylioppilastiedekuntaan, jossa lokakuun lopussa samana vuonna maisteri Gummerus alusti "Vanhan testamentin kritiikistä".²⁹

Esitelmän jälkeen käydyssä keskustelussa civis Mömmö asettui puolustamaan opettajansa professori Arthur Hjeltin näkemystä, jonka mukaan modernin eksegetiikan tehtävänä ei ollut tulkita ilmoitusta vaan selvittää Raamatun kirjojen syntyhistoriaa. Mömmön mukaan oli "täysin mahdotonta uskoa, että Raamattu olisi sanasta sanaan Jumalan sanaa". Tämän osoittivat jo useat sekä Vanhaan että Uuteen testamenttiin sisältyvät "suoranaiset erehdykset". Esimerkiksi Mömmö mainitsi, että Apostolien teoissa kerrotaan Paavalin kääntymyksen yhteydessä, että hänen matkatoverinsa kuulivat äänen, mutta eivät nähneet mitään (9:7). Toisessa yhteydessä (26: 13-14) annetaan sen sijaan ymmärtää, että paikalla olleet näkivät kyllä valon, mutta eivät kuulleet ääntä. Tämäntyyppisten kohtien paljastaminen näyttää Mömmön mielestä kuuluneen vielä sallitun raamattukritiikin piiriin. Sen sijaan ilmoitukseen, "Jeesuksen työhön", kritiikkiä ei ollut lupa ulottaa.³⁰ "Kuoreen" kuului lisäksi joukko kirjallisuuskriittisiä kysymyksiä - esimerkiksi pohdinta siitä, kuka oli kirjoittanut viidennen Mooseksen kirjan -joilla ei Mömmön mielestä ollut pelastushistoriallista merkitystä. Viittaus kohdistui luultavasti professori Arthur Hjeltin Vartijassa 1908 julkaisemaan artikkeliin, joka käsittelee Mooseksen kirjojen syntyä.³¹

Mömmön näkemyksen taustalla onkin nähtävissä hänen opettajiensa Hjeltin ja 1909 väitelleen, jumaluusopillisten esikäsitteiden virkaa hoitaneen Antti Filemon Puukon maltillinen "kitteliläinen" raamattunäkemys. Mömmön uskonnollisen ajattelun kannalta tärkeintä lienee kuitenkin, miten jyrkästi hän erotti toisistaan "kuoren" ja "ytimen".³² Sotkamossa ennen vuosisadan alkua syntyneiden haastatteluai-neistossa kaksi toisistaan riippumatonta kertoo viittaa August Mömmön eksegeettisiin harrastuksiin. Lähteiden puutteen vuoksi ei ole mahdollista selvittää, millaista evästystä Viljo Mömmö oli kotoaan saanut. Myös Teologisen lauantaiseuran keskuudessa pidettiin selvänä, ettei Jumalan ilmoitus Raamatussa voinut olla mekaanista sanainspiraatio-oppia.³³

Larkion mukaan Mömmö poikkesi muista tode-tessaan Raamatun aikansa kirjalliseksi tuotteeksi, joka oli "enemmän siveellisen elämän ohje kuin Jumalan ilmoitus". Tulkinta on yksipuolinen ja virheellinen. Mömmö ei suinkaan edustanut yksin uuden raamattukritiikin hyväksyvää kantaa edes puheena ole-vaan kokoukseen osallistuneiden ylioppilaiden keskuudessa. Puolustuskirjeessään piispa O. L. Collianderille helmikuussa 1916 hän ilmoitti tunnustavansa "Pyhän Raamatun Jumalallisen auktoriteetin ja in-

spiratsioonin".³⁴ Jos otetaan huomioon se seikka, että Mömmö tarkoitti "inspiratsioonilla" vain Raamatun "ilmoitettua" ydintä, lausumien välillä ei ole ristiriitaa. Juuri erottelu ytimen ja kuoren välillä on oleellinen osa Mömmön uskonnollista ajattelua - hänen "radikalisminsa" *conditio sine qua non*. Tämä ei kuitenkaan merkitse sitä, että hänen raamattunäkemysessään "eettisyys" olisi syrjäyttänyt uskonnollisen uskon, kuten Larkio antaa ymmärtää. Päinvastoin juuri tämä distinktio kirkasti Mömmölle Raamatun muuttumattoman uskonnollisen ja eettisen sanoman ja liitti hänet siihen. Mömmön käsitys muistuttaa joiltain osin Albrecht Ritschlin hermeneutiikkaa.³⁵

Syksyllä 1909 Viljo Mömmö osallistui myös kirkkohistorian professori Jaakko Gummeruksen luennoille *Englannin nykyaikaisista kirkollisista oloista*.³⁶ Gummerus oli 1905 vierailut Englannissa ja seuraavana vuonna julkaissut Teologisessa Aikakauskirjassakin *Kuvauksia Englannin kirkollisista oloista*. Luennoillaan hän esitti myös kritiikkiä Englantia kohtaan. Saksa oli hänen mielestään suomalaisille "tutumpi ja läheisempi", ja siellä syntynyt luterilaisuus syvällisempää kuin esimerkiksi englantilaisissa virsissä ilmenevä englantilainen spiritualiteetti.³⁷

Matti Ijäksen mukaan Gummerus määritteli kristillisen kirkon olemukseltaan "Jeesukseen Kristukseen uskovien seurakunnaksi, jonka jäsenet olivat osallisia hänen julistamastaan ja tuomastaan valtakunnasta." Kirkkoa pitivät koossa evankeliumi ja "Kristuksen henki". Kirkkohistoria oli puolestaan polemiikin palveluksesta vapauduttuaan kehittynyt itsenäiseksi tieteenä, joka pyrki ennakkoluulottomasti arvostelemaan kaikkia kirkkokuntia ja "niin sanottuja lahkoja" ja esittämään pragmaattisesti tapahtumien syitä ja seurauksia.³⁸ Juuri tämän Gummerus teki myös puheena olevalla luentosarjallaan.

Arvioidessaan industrialismin vaikutuksia Englannin kirkolle Gummerus esitti neljä näkökohtaa, jotka muistuttavat Mömmön vuosina 1915-1916 muotoilemaa kirkkokritiikkiä. Gummerus pohdiskeli, miten kirkko voisi tavoittaa yhteydestään vieraantuneet, miten "säilyttää" seurakuntaan takaisin "voitetut" sekä, miten rakentaa siltä kristinuskon ja nykyajan sivistyselämän ja yhteiskunnallisen kehityksen välille. Radikaalein Gummeruksen esittämistä ongelmista oli kysymys, miten sekularisaation haasteeseen vastaaminen tulisi vaikuttamaan kirkon "perinnäisiin muotoihin".³⁹ Kristillisen moraalin vaikutusta yhteiskuntaan, joka muodosti Mömmön *Uskonnollisissa ajankysymyksissä erityisen loukkaus-*

kiven, käsiteltiin niin ikään Gummeruksen johtamissa seminaariharjoituksissa. Gummerus korosti säilyneiden muistiinpanojensa mukaan erityisesti uskonnon ja moraalin välitöntä yhteyttä Uudessa testamentissa sekä vaati, että kristittyjen kirkkojen oli tunnettava vastuunsa virheistään. Vain Gummeruksen käsitys kristinuskon moraalista edistäneestä vaikutuksesta poikkesi selvästi Mömmön vuonna 1916 esittämästä kirkko- ja uskontokritiikistä.⁴⁰

- 25 HYA KIA Ef: 106-108. Viljo Mömmön päästötodistus Kuopion Klassisesta Lyseosta; *Kiuasmaa* 1982, 47, 67, 96-97. Lukuvuonna 1899-1900 hieman alle puolet oppilaista rekrytoiti kaupunkien ulkopuolelta. Yli kolmannes oppilaista oli Mömmön tavoin lähtöisin "virkamiesperheestä".
- 26 OMA OTA KT Eb: 121b. Piispanarkastuskertomus vuodelta 1909; HYA KIA Ef: 106-108. Mömmön ylioppilastutkintotodistus 13.6. 1907. Myös Sofie Mömmö oli aloittanut opintonsa tyttökoulussa.
- 27 HYA TdKA Ba: 4, 252. Viljo Mömmön nimikirja.
- 28 HYA TdKA Ba: 4, 252. Viljo Mömmön nimikirja; *Ohjelma 1909-1910*, 5-6.
- 29 HYK Yo.yhd. 1. Ba: 19. Teol. yo. tdk:n pk. 20.10.1909; *Veikkola* 1969, 69-80; *Peltonen* 1992, 42-43.
- 30 HYK Yo.yhd. 1. Ba: 19. Teol. yo. tdk:n pk. 20.10.1909.
- 31 HYK Yo.yhd. 1. Ba: 19. Teol. yo. tdk:n pk. 20.10.1909; *M* 1988, 69.
- 32 HYK Yo.yhd. 1. Ba: 19. Teol. ylioppilastdk:n pk. 20. 10. 1909; *Räsänen* 1992, 101-102; *Peltonen* 1992, 43-45; *Antola* 1997, 18-19. Hjeitin raamattukritiikin luonteesta erityisesti *Simula* 1981 passim.
- 33 KHL YK (Sotkamo) 8 N 1:2; 13 NI: 1. "Hieman hänellä oli erilainen käsitys Raamatusta kuin Mustakalliolla" - "paljon lukenut ja kielii opiskellut hän oli. Kreikkaa ja hepreaa luki"; *Veikkola* 1969, 71.
- 34 VA OIC C 13. Viljo Mömmö Collianderille 22.2.1916; *Larkio* 1972, 101. Myös civikset Björk ja Setälä erottivat toisistaan "Raamatun hengen" ja kirjoitusten historiallisen luonteen. Verrattaessa Mömmön kannanottoa esim. G. G. Rosenqvistin polemiikkiin arkkipiispa Johanssonin ja piispa Collianderin kanssa 1912, Mömmöä ei voi pitää radikaalina! *Ijäs* 1997, 483-484.
- 35 *Wrzecionko* 1964, 254. Mahdollisesti Larkion käsityksessä heijastuu "allergia" juuri ritschliiläistä teologiaa kohtaan. "Uskonnollisen" ja "eettisen" suhteesta Ritschlin teologiassa esim. *Honecker* 1971, 99; *Beisser* 1988, 38-42.
- 36 HYA TdKA Ba: 4. Nimikirja; *Ohjelma* 1909-1910.
- 37 HYK JG Coll. 63.97. Jaakko Gummeruksen luentokonseptit 1909-1910; *Ijäs* 1993, 350-352.
- 38 *Ijäs* 1993, 268, 274.
- 39 HYK JG Coll. 63.97. Jaakko Gummeruksen luentokonseptit 1909-1910.
- 40 HYK JG Coll. 63.105. Jaakko Gummeruksen seminaariharjoitusten muistikirja [s. a.]; *UA* 1916 eri kohdin.

Vaikka Gummeruksen johtopäätökset lienee tarkoitettu lähinnä ajatuksia herättäväksi kateederiretoriikaksi, niihin sisältyy itse asiassa *nolens volens* Mömmön "radikalismien" kantavat ajatukset. Erityisesti on syytä panna merkille, että Gummerus avasi oven kirkon ja papiston kriitikoille. Hän tuskin kuitenkaan huomasi, miten helposti hänen englantilaisesta papistosta lausumansa "kriittiset" käsitykset ja eettiset analyysit olivat siirrettävissä Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon. Gummeruksen vaikutus Mömmöön on erityisen hyvin nähtävissä, kun verrataan Gummeruksen pohdiskeluita ja Mömmön piispa Collianderille helmikuussa 1916 kirjoittamassa kirjeessä esittämiä argumentteja toisiinsa. Esimerkiksi Mömmön näkemys, jonka mukaan kristinusko ei ollut identtinen kirkon opin kanssa, muistuttaa läheisesti Gummeruksen kulttuuriprotestantismista omaksumaa ajatusta siitä, että yhdistävä aate kirkkohistoriassa oli Jumalan valtakunta eli kirkko aatteellisessa merkityksessä. Kristillinen usko, siveellisyys ja maailmankatsomus vaikuttivat maailmassa laajalti myös kirkollisen elämän ulkopuolella. Gummerus erotti Mömmön tavoin toisistaan myös kristinuskon "kuoren" ja "ytimen" ja korosti, että vaikka kristinuskon ydin oli kaikille aikakausille yhteinen, sen muodot oli vaihtuvia.⁴¹

MÖMMÖN USKONNOLLINEN MAAILMA SELKIYTYY 1911-1913

Kiinnostus vanhan kirkon historiaan

Tammikuun alussa 1911 Viljo Mömmö lähestyi Savonlinnan tuomiokapitulia tarkoituksenaan pyytää pappisvihkimystä ja virkamääräystä johonkin hiipakunnan alueella sijaitsevaan seurakuntaan. Kolmen päivän kuluttua hakemuksen saapumisesta tuomiokapituliin Mömmö suoritti sen edessä kirkkolain edellyttämät näytteen. Hänet vihittiin papiksi Savonlinnan tuomiokapitulissa vielä samana päivänä kello 12 ja määrättiin Lappeen kappalaisen apulaiseksi.⁴²

Jo saman vuoden syksyllä Mömmö lähestyi kirjeitse Gummerusta. Hän välitteli heikkoa kirkkohistorian tuntemustaan ja pyysi professoria suositteluun "hänelle sopivia teoksia", esimerkiksi sellaisen henkilöiden elämäkertoja, jotka olivat vaikuttaneet kirkkoon ja "sen kohtaloihin". Gummeruksen historianfilosofiassa vaikuttavilla henkilöillä oli keskeinen sija. Mitään tutkintoa - edes pastoraalitutkintoa - Mömmö ei sanonut suunnittelevansa.⁴³

Syksystä 1911 alkoi Mömmön uskonnollisen kehityksen inkubaatioaika, joka huipentui elokuussa 1913 *pastoraaliväitöstyönsä Alkukristillinen seurakunta ja sen kehitys*. Tänä aikana hän tutustui sen lähteenä mainittuun kirjallisuuteen, erityisesti Adolf von Harnackin ajatuksiin. On ilmeistä, että tämän kehityksen primus motorina toimi juuri Gummerus, vaik-

kään. Edellä mainitussa kirjeessään Gummerukselle syyskuussa 1911 Mömmö nimittäin mainitsee, ettei hänellä kääntyessään akateemisen opettajansa puoleen ollut erityisen selkeää käsitystä, mihin aikakauden hän halusi perehtyä tai mitä hän ylipäättään halusi. Mömmöä ajoi ymmärtämisen halu, jonka tyydyttämiseen kappalaisen virka hänen omien sanojensa mukaan antoi tilaisuuden. Suunnan tälle kehitykselle antoi ennen muuta kulttuuriprotestanttinen teologia.⁴⁴

Gummeruksen vaikutuksesta Mömmöön myös vuoden 1911 jälkeen todistavat useat seikat. Gummerus korosti määrittellessään kirkkohistorian painopisteitä erityisesti vanhan kirkon aikaa ja reformaatiota kirkkohistorian merkittävänä taitekohtina. Keski-aika ja reformaatiota seurannut uuden ajan alku olivat hänelle suhteellisen toisarvoisia. Vaikka Gummerus myönsi myös vanhan kirkon ongelmat, tämä jakso näyttäytyi hänelle - samoin kuin Mömmölle - "ensimmäisen rakkauten ja lämmön ihanana aikana". Keski-aikaa Mömmö luonnehti 1916 "raa'aksi, tietämättömäksi, taikauskoiseksi ja sivistymättömäksi aikakaudeksi", jolloin (katolinen) papisto "sammutti valon, orjuutti kansat, vangitsi järjen, tuhlsi voiman ja korkealla kantoi fanaattisuuden ja uskonraivon veripunaista soitua".⁴⁵

Gummeruksen seminaariharjoitusten aihepiiriinä oli 1912-1913 alkukristillisuus, ja hän antoi erälle ylioppilaalle aiheen, joka oli lähes identtinen Mömmön myöhemmin valmistuneen pastoraaliväitöskirjan kanssa. Kyseinen työ ei kaikin puolin tyydyttänyt professoria ja hän vaatikin sen korjaamista "mainitussa suhteessa" seminaariharjoituksissa esitetyn kritiikin pohjalta. Gummerus oli perehtynyt Harnackin ajatuksiin jo kesällä 1893 lukiessaan tämän dogmihistoriaa. Hänen merkittävin ritschiläinen opettajansa Haliessa, Friedrich Loofs oli Harnackin oppilas ja liittyi tämän ajatuksiin dogmihistoriassaan *Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte*. Tämä teos kiinnosti pro munere -väitöskirjaansa valmistellutta Gummerusta kovasti. Harnackin ajankohtaisuutta oli omiaan lisäämään myös tämän vierailu Helsingissä juuri syksyllä 1911. Gummeruksella oli vierailun isän-

nöimisessä huomattava osa ja hän myös julkaisi Teologisessa Aikakauskirjassa kommentein varustettuna Harnackin Suomessa pitämät, vanhan kirkon kysymyksiä käsitelleet esitelmät. Varsinkin kolmannella luennolla Harnack toi epäröimättä esiin käsityksensä alkuseurakunnan muutoksesta: "Alkuperäistä evankeliumia ympäröi kupooli [sic] vieraista aineksista."⁴⁶ Harnackin pääteoksen suomennos *Kristinuskon olemus* ilmestyi 1912.

Seminaarissaan Gummerus suositteli toistuvasti Harnackin teosta *Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, joka oli tärkein Mömmön pastoraaliväitöskirjan lähteistä. Kuudesta Mömmön pastoraaliväitöskirjassaan mainitsemasta vieraskielisestä kirkkohistoriallisesta lähteestä kaksi (Harnack ja Dobschütz) kuului kirkkohistorian tutkintovaatimuksiin ja yksi (Theodor Zahn) Gummeruksen väitöskirjassaan (1900) käyttämään tutkimuskirjallisuuteen. Kyseiset teokset mainittiin myös Uuden testamentin eksegetiikan kurssikirjavalikoimassa. Harnackin vaikutus ulottui myös suomalaiseen eksegetiikkaan. Eksegetiikan merkityksestä Mömmön uskonnolliseen kehitykseen vuoden 1909 jälkeen ei kuitenkaan ole näyttöä. Sen sijaan Mömmön teilaamiseen omistautunut Antti J. Pietilä asennoitui varsin torjuvasti Harnackin teologiaan ja lähestyi *Eino Murtorinteen* mukaan Erlangenin teologiaa kuitenkin siihen liittymättä.⁴⁷

Lokakuun puolivälissä 1912 Lappeenrannassa järjestettiin kirkkoherran vaihtumisen yhteydessä piispantarkastus, jonka yhteydessä kappalaisen virkaa toimittava Mömmö saarnasi. Saarnaan sisältyivät kulttuuriprotestanttisen teologian keskeiset korostukset, universaali eettisyys ja pelastushistoriallinen Jumalan valtakunta-aate. Saarnan alkua hallitsi laaja pelastushistoriallinen katsaus vanhan liiton ja vanhan kirkon historiaan, jonka parissa Mömmö parhaillaan työskenteli. Tätä seurasi tiivis juoppoudesta varoitettava osuus ja hyökkäys "siveetöntä kaunokirjallisuutta vastaan". Saarna huipentui eskatologiseen Jumalan valtakunta-näkyyn. Kokonaisuus miellytti kaikesta päätellen piispa Collianderia, joka totesi Mömmön selviytyneen tehtävästään nuoreksi vasta-alkajaksi "täysin tyydyttävällä tavalla". Visitaattori viittasi myös omassa puheessaan kristittyjen eettisiin velvollisuuksiin ja Jumalan valtakuntaan.⁴⁸ Piispantarkastuksessa kohetasivat näin Jumalan valtakunta-aatteen kulttuuri-protestanttinen (vulgaari)ritschiläinen ja württembergiläisestä pietismistä juontuva beckiläis-biblistinen jumalanvaltakunta-aate. Vielä ne eivät olleet törmäyskurssilla.

Pastoraaliväitöskirja "Alkukristillinen seurakunta ja sen kehitys" 1913

Heinäkuun lopussa 1913 saapui Savonlinnan tuomiokapituliin vt. kirkkoherra Viljo Mömmön haku, jossa tämä pyysi lupaa suorittaa pastoraalitutkinnon. Hakemukseensa Mömmö oli liittänyt kirjoittamansa pastoraaliväitöskirjan. Tuomiokapituli hyväksyi tutkielman aiheen tarkoitukseensa sopivaksi ja määräsi sen tarkastajaksi Vartijan toimitussihteeristä vuonna 1907 Savonlinnan tuomiorovastiksi valitun Aleksander Auvisen. Syyskuun puolivälissä Auvinen oli tutustunut Mömmön tutkielmaan ja tämän suoritettua vaaditut kokeet, tuomiokapituli päätti antaa Mömmölle arvosanaksi magna cum laude approbaturin.⁴⁹

- 41 VA OIC C 13. Mömmö Collianderille 22. 2. 1916; *Ijäs* 1993, 268, 320. *Osan Piettilän* 1916 Mömmöä vastaan esittämistä syytöksistä olisi voinut kohdistaa myös Gummeruksen luentoihin.
- 42 MMA VTA ST Ca: 15, 7, 12-13. Tklin pk.4.1. ja 7.1.1911. Virkamääräys alkoi todennäköisesti kuitenkin vasta 1.5.1911, sillä tietyvästi ensimmäinen maininta hänestä Lappeen kirkonarkistossa on toukokuun puolivälissä 1911, LKA II Ca+ c: 7. Kirk. kok. pk. 15.5.1911.
- 43 HYK JG Coll. 63.30. Mömmö Gummerukselle 21.9.1911; *Ijäs* 1993, 319-331.
- 44 HYK JG Coll. 63.30. Mömmö Gummerukselle 21.9.1911.
- 45 UA 1916, 54-55; *Ijäs* 1993, 332-333.
- 46 HYK JG Coll. 63. 105. Jaako Gummeruksen seminaariharjoitusten muistikirja [s. a]; MMA VTA ST Ua: 7. Viljo Mömmön pastoraaliväitöskirja [1913]; *Gummerus* 1911, 388 ja passim; *Murtorinne* 1986, 230-231; *Ijäs* 1993, 72, 90. 155-157.
- 47 HYK JG Coll. 63.105. Jaako Gummeruksen seminaariharjoitusten muistikirja [s. a]; MMA VTA ST Ua: 7. Viljo Mömmön pastoraaliväitöskirja [1913]; *Murtorinne* 1986, 226-227, 265; *Ijäs* 1993, 115, 171; *Antola* 1997 liite 2. Gummeruksen vanhaa kirkkoa koskevista seminaareista *Ijäs* (1993, 104-105, 109, 111). Harnackin tuotannosta *Schneemelcher* 1978, (205-212).
- 48 LKA II Cd: 2. piisp. tark. pk. liitteinen 14.-18.10.1912. Savonlinnan tuomiokapituli määräsi kyseisen piispantarkastuksen 22.8.1912. Kirkkoherran viran vapauduttua Mömmö hoiti isänsä tavoin itse asiassa kirkkoherran virkaa esimerkiksi tiedottamalla kääntyneistä vt. kappalaisen vakanssilla. MMA VTA ST Aa: 6 nro 237. Mömmö tklille 25.7.1912; Ca: 16. Tklinpk. 22. 8.1912 § 23.
- 49 MMA VTA ST Ca: 16, 605. Tklin pk. 18. 7. 1913 § 22; Ca: 16, 650-651. Tklinpk. 6. 8.1913 § 80; Ca: 17, numeroimaton lisälehti sivujen 764-765 välissä. Tklin pk. 18. 9. 1913 §1a; Mäkisalo 1988, 21.

Mömmön tutkielma ei aiheensa tai ulkomuoton-
sa suhteen poikennut mitenkään muista Savonlinnan
tuomiokapitulien vuonna 1913 tarkastamista pasto-
raaliväitöskirjoista. Eksegeettisiä aiheita tarkastettiin
samana vuonna Mömmön työn lisäksi kaksi. Myös
August Mömmö oli jättänyt Kuopion tuomiokapitu-
lin tarkastettavaksi 1900 "uskontotietoisen" pasto-
raaliväitöskirjan "Joonan kirjasta".⁵⁰ Huolimatta sii-
tä, että Viljo Mömmön pastoraaliväitöskirja sisältää
pähkinänkuoressa hänen teologisen ajattelunsa yti-
men, sitä ei tiettävästi ole aikaisemmin tutkittu.

Jo Mömmön pastoraalitutkielman dispositio pal-
jastaa sen läheisen yhteyden *Uskonnollisiin ajanky-
symyksiin*, kuten seuraava vertailu osoittaa:

<i>AS 1913</i>	<i>UA 1916</i>
Siveellinen elämä	II. Uskonto ja siveelli- syyss
Rakkauten toiminta	L Heidän hedelmistään te tunnette heidät ja III. Rakastakaa vihollis- sianne
Sosiaaliset suhteet	VI. Kirkko ja sosiaali- nen taistelu
Lähetystoiminta	VII. Pakanaläherystyö

Uskonnollisten ajankysymysten seitsemästä teemas-
ta vain luvut *Uskontoja vapaus* sekä *Eurooppalainen
uskonto ja kulttuuri* puuttuvat Mömmön pastoraali-
väitöskirjasta. Mömmön kirkkokritiikin teesit olivat
siis pääpiirteissään valmiina jo vuoteen 1913 men-
nessä.

Toinen merkillepantava seikka tässä tutkielmas-
sa on sen kulttuuri-*protestanttilinen* sisältö. Mömmön
disposition kaikki pääluvut lähetystyötä lukuunotta-
matta sisältyivät myös Harnackin edellä mainitun pää-
teoksen suomennokeeseen.⁵¹ Mömmö kuvaa pääasias-
sa Harnackiin viitaten alkuseurakunnan hellenisoitu-
miskehitystä. Alkuseurakuntaa leimasi puhtaus, uusi
henkinen ja siveellinen elämänvoima, jonka saivat ai-
kaan apostolien saarnat. Ne synnyttivät "kuolleen dog-
min" sijasta "elävän uskon". Ensimmäiset kristityt
olivat itsekin tietoisia siitä, että he olivat "juurinen-
sa irti temmatut kansastansa" ja "liitetyt kokonaan uu-
teen järjestykseen" - Jumalan valtakuntaan. Tästä vä-
häisestä alusta kehittyi vähitellen kuitenkin "kirkon
muhkea hierarkinen rakennus, joka kohosi yhä kor-

keammaksi, kunnes se vihdoinkin saavutti ylimmän huip-
puna paavinvallassa". Tämän kehityksen tuloksena
"ensimmäinen innostus ja Hengen voima" alkoivat
"heikota" ja kirkko joutui rappiolle.⁵² Tästä har-
nackilaisesta visiosta oli vain lyhyt harppaus siihen
havaintoon, että samalla mitalla oli mahdollista mi-
tata myös Suomen luterilaista kirkkoa.

Pastoraaliväitöskirjansa hyväksymisen ja ikeen
Mömmö oli voimansa tunnossa. Syyskuun lopulla
hän kirjoitti toistamiseen Gummerukselle ja esitti täl-
le halunsa jatkaa opintojaan suorittaakseen "joskus
tulevaisuudessa" FK-tutkinnon.⁵³ Viimeistään hel-
mikuussa 1915, jolloin Mömmö julkaisi Vapaassa
ajatuksessa ensimmäisen artikkelinsa *Heidän he-
delmistään te tunnette heidät*,⁵⁴ hän oli kuitenkin
tullut vedenjakajalle. Valittavana olivat mahdollis-
inen akateeminen ura tai toivoton taistelu. Mömmön
valinta heitti hänet kurimuksen silmään, mutta teki
hänenä samalla kirkollisen radikalismien erään sym-
bolin.

RADIKALIPAPIN HISTORIA - LYHYT OPPIMÄÄRÄ

Tämän artikkelin lähtökohtana on ollut yleisesti hy-
väksytty näkemys Viljo Mömmöstä 1910-luvun "ra-
dikaalipappina". Tutkimuksen tarkoituksena on ollut
selvittää, selittyykö Mömmön kirkkokritiikki so-
sialistisista esikuvista tarkastelemalla hänen kehitys-
tään ennen vuotta 1916.

Viljo Mömmön lapsuutta leimasivat epävarmuus,
jatkuva muutos sekä kasvuympäristön köyhyys ja pe-
riferisyys. Mahdollisesti Sotkamossa vaikuttanut he-
rännäisyys ja isältä peritty epäluuloisuus sitä kohtaan
vaikuttivat hänen kirkkokriittisyytensä voimistumi-
seen. Lapsuusvuosien ristiriitoja ei ole kuitenkaan
syytä liioitella.

Mömmön "radikalismi" selittyi luontevimmin
hänen vuosien 1907-1913 kulttuuri-*protestanttilis-
mis-*ta, erityisesti Adolf von Harnackilta, saamistaan vai-
kutteista. On mahdollista, että hän sai vaikutteita myös
socialismista⁵⁵, mutta Larkion luoma käsitys Möm-
möstä sosialistisen kirkkokritiikin "naiivina airuee-
na" on vähintäänkin liioiteltu. Kulttuuri-*protestanttilis-
miin* Mömmö tutustui todennäköisesti erityisesti pro-
fessori Jaakko Gummeruksen välityksellä. Ratkaise-
van tärkeä hänen uskonnolliselle ajattelulle oli myös
biblisismin hylkääminen ja kriittisen raamattunäke-
myksen omaksuminen, joka teki mahdolliseksi erot-
taa Raamatusta "ytimen kuoresta". Tämä kehitys joh-
ti kuitenkin ristiriitaan Savonlinnan piispan O. L. Col-

lianderin kanssa. Henkilökohtaisesti piispa suhtautui nuoreen pappiin isällisesti.⁵⁶

Mömmön kohtaloksi muodostui se, että hän vulgarisoi omaksumiaan näkemyksiä ja ryhtyi soveltamaan niitä julkisesti. Tässä hän seurasi luultavasti "filosofointiin" taipuvaisen isänsä esikuva. Valistuneimmista kirkollisista piireissä myönnettiin yleisesti, että Mömmö oli tarttunut sinänsä aiheellisiin kysymyksiin,⁵⁷ mutta niiden julkinen käsittely herätti yleisesti tyrmistystä ja torjuntaa. Myös Mömmön asema vasta paikkaansa kirkossa etsivänä nuorena pappina oli omiaan vähentämään hänen uskottavuuttaan; *quod licet lovi*.... Lisäksi Mömmön sitoutumattomuus herätysliikkeisiin sisälsi jo itsessään esteen asialliseen keskusteluun esimerkiksi lestadiolaisvaikutteita lapsuudessaan saaneen Antti J. Pietilän kanssa.⁵⁸

Mömmön tapaus osoittaa mikrohistoriallisesta näkökulmasta oivallisesti Suomen kirkossa 1910-luvulla vallinneet jännitteet. Yhtäältä Mömmö osallistui osin tahtomattaan nousevaan raamattukritiikkiin, toisaalta hän joutui kulttuuriprotestantismin ja sen torjuneiden teologisten katsomusten erityisesti beekiläisen pietismin ristiaallokkoon. Kuvaavaa on, että Savonlinnan piispan ponnistellessa asian ratkaisemiseksi Kuopion piispa J. R. Koskimies piti koko kohua "ämmämäisenä".⁵⁹ Mömmön pamfletin saavuttama suuri suosio kuvastaa kirkkoon kohdistuneen runneilmaston luonnetta. Räjähdyksalttiissa tilanteessa oli pelättävissä, että pienikin kipinä saisi aikaan räjähdysten. Esimerkiksi arkkipiispa Johansson arvioi Mömmöä lähes yksinomaan tästä näkökulmasta.⁶⁰ Puuttuessaan niin kutsuttuun sosiaaliseen kysymykseen Mömmö liikkui heikoilla jaloilla raskain askelein, naiivein mutta vilpittömin aikein. Helsingissä ja Lappeenrannassa maailma oli toisenlainen kuin Sotkamossa.

Mömmön nostattaman kohun pitkäaikaisia vaikutuksia on mahdotonta arvioida. Hänen hahmonsä kelpasi 1960-luvulla radikalismien symboliksi - ehkä myös varoitukseksi. Kuluvalle vuosikymmenellä hänestä on tullut "median uhri".⁶¹ Ehkä hänen hahmossaan riittää jotain myös uudelle vuosituuhannelle.

- 50 MMA VTA ST Ua: 7. J. Nukarin aiheena oli *Uskovaisen ihmisen suhde Jumalan lakiin pääpiirteissään* ja M. Save-laisen *Abrahamin historiallisuus* OMA OTA KT Ca: 49, 79-80. Tklin pk. 12.4.1900.
- 51 *Harnack* 1912 sisällys ja eri kohdin.
- 52 MMA VTA ST Ua: 7, 28, 31, 45. Alkukristillinen seurakunta ja sen kehitys 1913.
- 53 HYK JG Coll. 63. 30. Mömmö Gummerukselle 23.9.1913.
- 54 VAj 1915, 33-38; *Ketola* 1990, 46.
- 55 *Soikkanen* (1961, 102, 250, 321, 337) mainitsee Pohjois-Savossa toimineen agitaattori Pekka Mömmön. Tiedossani ei ole, oliko hän sukua Viljo Mömmölle.
- 56 VA OIC Colliander Mömmölle 19.2.1916 mk. VAY 4735; Colliander Mömmölle 7.3.1916 mk. VAY 4736.
- 57 HYK JRK Coll. 108. 26. Koskimies Mömmölle 20.3.1916: "En muuta voi kuin vilpittömästi valittaa, että Pastori siinä muodossa lähti koskettamaan asioista, joista muuten kyllä on syytä mielipiteitten vaihtoon"; *Kaila* 1916, 105; *Laasonen* 1971, 170; *Ketola* 1990, 48. Mahdollisesti "tapaus Mömmö" vaikutti myös Turussa seuraavana vuonna pidetyn pappeinkokouksen aiheeseen, *Vartiainen* (1917).
- 58 *Pietilä* (1916, 14) kritisoi Mömmöä erityisesti siitä, että tältä puuttui herätysliikkeille ominainen käsitys uskonnosta.
- 59 HYK JRK Coll. 108.45. Koskimiehenpvk. 23.3.1916. Koskimiehen päiväkirjassa Mömmön nimi esiintyy kolme kertaa, 18.3.; 20.3. ja 23.3.1916.
- 60 VA OIC C 13. Johansson Collianderille 2.4.1916: "Mömmös upträdande vittnar om, hvilken stämning herskar emot kyrkan...". Ks. myös. VA OIC Colliander Johanssonille 29.4.1916 mk. VAY 4738 ja VA OIC C 13. Johansson Collianderille 11.5.1916.
- 61 *Kilpiö* 1996, 4. "Mömmö teiltiin mediassa".

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

KANSALLISARKISTO, HELSINKI VA
Otto Immanuel Collianderin kokoelma OIC
Kirjekopiokirjat(jäljennös-Kirjat) 1916, voi. 42—43
mk. 4734-4740
Saapuneet kirjeet C 13

HELSINGIN YLIOPISTON KIRJASTO HYK
Jumaluusopillisen ylioppilastiedekunnan arkisto
Yo.yhd. I.
Pöytäkirjat 1908—1912 Ba: 19

Jaakko Gummeruksen kokoelma JC
Saapuneet kirjeet (Lundström-Newson) Coll. 63. 30
Luentokonseptit 1909—1910 Coll. 63. 97
Seminaariharjoitus- ja tehtävävihot Coll. 63.105

Juho Rudolf Koskimiehen kokoelma JRK
Saapuneet kirjeet (Malmi-Nyssönen) Coll. 108.12
Lähetettyjen kirjeiden konseptit 1911 - Coll.108.26
Muisti- ja päiväkirjat 1915—1916 Coll. 108. 45

HELSINGIN YLIOPISTON KESKUSARKISTO HYA
Konsistori I arkisto K I A
Ylioppilasmatrikkelit 1902—1907 Bb: 5
Ylioppilaiden todistukset(Dimissionsbetyg) 1907
Ef: 106-108

Teologisen tiedekunnan arkisto TtdKA
Jäsenluettelot 1888-1912 Ba: 4

HELSINGIN YLIOPISTO, KIRKKOHISTORIAN LAITOS KHL
Kirkollisen kansanperinteen yleiskysely YK
(Lappeenranta, Sotkamo, Tohmajärvi)

OULUN MAAKUNTA-ARKISTO OMA
Oulun tuomiokapitulin arkisto OTA
Kuopion tuomiokapituli KT
Istuntopöytäkirjat 1900—1907 Ca: 49—57
Piispantarkastuspöytäkirjat 1860—1938 (Sotkamo)
Eb: 121a—121b

MIKKELIN MAAKUNTA-ARKISTO MMA
Viipurin tuomiokapitulin arkisto VTA
Savonlinnan tuomiokapituli ST
Saapuneiden kirjeiden diaarit 1912—1917 Aa: 6-11
Istuntopöytäkirjat 1911—1917 Ca: 15—20
Tutkielmat 1897-1944 (Loimaranta-Pitkänen)
Ua:7

LAPPEENRANNAN EVANKELISLUTERILAISTEN SEURAKUNTIEN
KIRKONARKISTO LKA
Kirkonkokousten ja kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1901—1928
II Ca+c:7
Piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjat 1912-1989
II Cd: 2

PAINETUT LÄHTEET

Viljo Mömmön kirjoitukset

1915a Heidän hedelmistään te tunnette heidät. — VAj.
1915b Kristillinen lähetystyo. — VAj.
1915c Kirkko ja sosiaalinen taistelu. — VAj.
1915d Eurooppalainen uskonto ja kulttuuri. - VAj.
1915e Uskonto ja vapaus. — VAj.
1916 Uskonnollisia ajankysymyksiä. Helsinki.

Sanomalehdet

Kotimaa 1916 KMaa

Muut painetut lähteet ja matrikkelit

AUTIO, VELI-MATTI
1996 Helsingin Yliopiston Ylioppilasmatrikkeli 1869—
1885. Suomen sukututkimusseuran julkaisuja
53. Helsinki.

COLLIANDER, O. I.
1918 Suomen kirkon paimenmuisto 19n vuosisadan
alusta nykyaikaan. SKHST VIII. Helsinki.

GODENHJELM, HUGO
1916 Suomen evankelisluterilaisen kirkon papiston
matrikkeli. Tampere.

HARNACK, ADOLF
1912 Kristinuskon olemus. Helsinki.

KAILA, ERKKI
1916 Eräs yritys kirkkomme kritiikkiin. — Vja.

NEOVIUS, AD.
1898 Suomen evankelis-lutherilaisen kirkon matrik-
keli. Kuopio.

OHJELMA
1907 Keisarillisen Suomen Aleksanlerin-yliopisto.
Ohjelma lukuvuodelle 1907—1908. Helsinki.

1908 Keisarillisen Suomen Aleksanlerin-yliopisto.
Ohjelma lukuvuodelle 1908-1909. Helsinki.

1909 Keisarillisen Suomen Aleksanlerin-yliopisto.
Ohjelma lukuvuodelle 1908—1910. Helsinki.

PIETILÄ, ANTTI J.
1916 Kristillisuus ja elävä elämä. Viljo Mömmön

hyökkäysten torjumiseksi. Ajankysymyksiä XVII. Porvoo.

WARIS, HEIKKI & RUUTU, MARTTI

1947 Savo-Karjalaisen osakunnan matrikkeli. Savo-Karjalaisen osakunnan historia IV. Porvoo—Helsinki.

VARTIAINEN J. V.

1917 Jumalan valtakunta. Synodaalikirjoitus Turussa 1917 pidettävää pappeinkokousta varten. Turku.

Kirjallisuus

ANTOLA, ILKKA

1997 Historian ja teologian välissä. Eelis Gulin Uuden testamentin tulkitsijana. Diss. SESJ 67. Helsinki.

BEISSER, FRIEDRICH

1988 Reich Gottes als creatura verbi. — Reich Gottes und Kirche. Veröffentlichungen der Luther-Akademie Ratzeburg 12. Erlangen.

HONECKER, MARTIN

1971 Konzept einer sozialetischen Theorie. Grundfragen evangelischer Sozialethik. Tübingen.

IJÄS, MATTI

1993 Jaako Gummerus kirkkohistoriantutkijana. Diss. SKHST 165. Helsinki.

1997 Kristinuskon ja kulttuuri Teologisen Aikakauskirjan kuvastimessa 1896—1939. —TA.

KETOLA, MIKKO

1990 "Jumalankieltäjien" äänenkannattajana—Vapaa Ajatus 1910—1917. Painamaton Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian pro gradu -työ. HYTTK.

KILPI, ESKO

1987 Kirkon antama alkuopetus Turun hiippakunnassa 1866—1921. Diss. SKHST 141. Helsinki.

KILPIÖ, MARKKU

1996 Viljo Mömmö, kirkollinen häirikkö 80 vuoden takaa. - KMAA.

KIUASMAA, KYÖSTI

1982 Oppikoulu 1880-1980. Oppikoulu ja sen opettajat koulujärjestyksestä peruskouluun. Oulu.

KOSKIMIES, RAFAEL

1946 Otavan historia. Ensimmäinen osa 1890—1918. Helsinki.

LAASONEN, PENTTI

1971 Vanhan kirkollisuuden hajoaminen Pohjois-Karjalassa. SKHST 83. Helsinki.

LARKIO, MAURI

1967 Kirkon ja työväenliikkeen kohtaaminen Helsingissä suurlakosta ensimmäisen maailmansodan

syttymiseen. Diss. SKHST 76. Helsinki.

1972 Viljo Mömmö — 1910-luvun radikaalipappi. — SKHSV 60-61 (1970-1971). Helsinki.

LOHI, SEPPO

1997 Pohjolan kristillisuus. Lestadiolaisuuden leviäminen Suomessa 1870—1899. Diss. Oulu.

LYYTIKÄINEN, RISTO

1969 Pastorin pop-pamfletti mallia 1916. — KMAA.

MURTORINNE, EINO

1986 Suomalainen teologia autonomian kautena (1828-1918). Helsinki.

1988 Positivistisen tieteenkäsitteiden vaikutus protestanttiseen teologiaan. —Tieteen historia-tieteen kritiikki. Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja n:o 19. Turku,

PELTONEN, KAI

1992 Vuosisata suomalaista raamatukeskustelua. —Tulkinnan kehällä. Puheenvuoroja Raamattusta ja kirkon tunnustuksesta. Jyväskylä.

RANINEN, ILKKA

1994 Herännäiskasvatus kansanopistoissa vuosina 1950-1984. Diss. STKSJ 190. Helsinki.

RÄISÄNEN, HEIKKI

1992 Suomalainen raamatuntutkimus. —Biblia 350. Suomalainen Raamattu ja Suomen kulttuuri. SKST 556. Helsinki.

SCHNEEMELCHER, WILHELM

1978 Adolf von Harnack (1851—1930). —Theologen des Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert I. Stuttgart - Berlin - Köln - Mainz.

SEPPO, JUHA

1983 Uskovioiden yhteisö vai valtionkirkko. Uskonnolliset vähemmistöyhteisöt ja evankelis-luterilaisesta kirkosta eroaminen Suomessa vuosina 1923—1930. Diss. SKHST 127. Helsinki.

1992 Vapaa-ajattelijaliikkeen organisoituminen ja sen herättämä kiista Suomessa 1936—1946. SKHST 156. Helsinki.

SIMULA, MARKKU

1981 Artur Hjelt historiallis-kriittisen raamatuntutkimuksen edustajana. Painamaton Uuden testamentin eksegetiikan pro gradu -tutkielma. HYTTK.

SOIKKANEN, HANNU

1961 Sosialismin tulo Suomeen. Ensimmäisiin yksikamarisen eduskunnan vaaleihin asti. Diss.. Porvoo—Helsinki.

TALONEN, JOUKO

1988 Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittisyhteiskunnallinen profiili 1905—1929. Diss. SKHST 144. Helsinki.

TIMM, HERMANN

1967 Theorie und Praxis in der Theologie Albrecht Ritschls und Wilhelm Hermanns. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des Kulturprotestantismus. Gütersloh.

VEIKKOLA, JUHANI

1969 Teologinen lauantaiseura kirkon puolustajana suurlakon jälkeisenä aikana 1905-1914. SKHST 79. Helsinki.

WILMI, JORMA

1997 Sotkamon historia. Jyväskylä.

WRZECIONKO, PAUL

1964 Die philosophischen Wurzeln der Theologie Albrecht Ritschls. Ein Beitrag zum Problem des Verhältnisses von Theologie und Philosophie im 19. Jahrhundert. Berlin.